

ChhandShastra of Ghazal on WhatsApp

(2)

ગુજરાતી ભાષા માટે

ગઝલના છંદશાસ્ત્રની આવશ્યકતા

(લેખ : ઉદય શાહ)

Website : www.udayshahghazal.com

ગઝલના છંદશાસ્ત્રની રચના સૌપ્રથમ ખલીલ ઇબ્ત અહમદ બસરીએ અરબી ભાષામાં કરી હતી જેને અરુઝ કહેવાય છે. અરબી, ફારસી અને ઉર્દૂ ભાષાની લિપિ ગુજરાતી ભાષાની લિપિ કરતાં બિલકુલ અલગ હોવાથી અરુઝના નિયમોને આધારે ગુજરાતી ભાષામાં છંદ-રચના કરવી લગભગ અશક્ય છે. ખાસ કરીને અરુઝમાં છંદ-રચના માટે ઝિહાફની પ્રક્રિયા (મૂળ સંધિને ખંડિત કરીને નવી સંધિ પ્રાપ્ત કરવાની પ્રક્રિયા) ગુજરાતી ભાષા માટે અસંભવ છે. તેથી અરુઝમાં દર્શાવેલ છંદોને લઘુ-ગુરુ માપમાં પરિવર્તિત કરીને ગુજરાતી ભાષામાં દર્શાવવામાં આવે છે કે જેમાં લઘુઅક્ષર માટે ‘લ’ સંજ્ઞાનો અને ગુરુઅક્ષર માટે ‘ગા’ સંજ્ઞાનો પ્રયોગ કરવામાં આવે છે. આ રીતે અરુઝમાં દર્શાવેલ છંદોને લઘુ-ગુરુ માપમાં સમજીને ગઝલની રચના કરવામાં કોઈ સમસ્યા થતી નથી, આમ છતાં ગુજરાતી ભાષાએ ગઝલને પોતીકો કાવ્યપ્રકાર માની લીધો હોય ત્યારે ગુજરાતી ભાષાને અનુરૂપ એક એવા અલગ છંદશાસ્ત્રની જરૂરિયાત રહે છે કે જેને ગુજરાતી ગઝલનું છંદશાસ્ત્ર કહી શકાય અને જેમાં ગઝલનાં છંદોની રચના ગુજરાતી ભાષાની લિપિને અનુરૂપ રીતે કરી શકાય. આ ઉપરાંત અરુઝના અભ્યાસ દરમિયાન કેટલાંક પ્રશ્નો નિરુત્તર રહે છે એ પ્રસ્તુત કરું છું.

(૧)	<p>અરૂઝમાં મૂળ સંધિમાં (જેને રુકન અથવા અરકાન કહેવાય છે) કુલ આઠ સંધિનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે જે નીચે મુજબ છે.</p> <table border="1" data-bbox="260 396 1361 866"> <tr> <td>૧</td><td>મુતકારિબ</td><td>ફૂલિલુન</td><td>લગાગા</td></tr> <tr> <td>૨</td><td>મુતદારિક</td><td>ફાઇલુન</td><td>ગાલગા</td></tr> <tr> <td>૩</td><td>હઝજ</td><td>મફાઈલુન</td><td>લગાગાગા</td></tr> <tr> <td>૪</td><td>રમલ</td><td>ફાઇલાતુન</td><td>ગાલગાગા</td></tr> <tr> <td>૫</td><td>રજઝ</td><td>મુસ્તફઇલુન</td><td>ગાગાલગા</td></tr> <tr> <td>૬</td><td>કામિલ</td><td>મુતફાઇલુન</td><td>લલગાલગા</td></tr> <tr> <td>૭</td><td>વાફિર</td><td>મફાઇલતુન</td><td>લગાલલગા</td></tr> <tr> <td>૮</td><td>મુક્તઝિબ</td><td>મફૂલાત</td><td>ગાગાગાલ</td></tr> </table> <p>ઉપરોક્ત આઠ સંધિમાંથી પહેલી બે સંધિ પાંચ માત્રાની (પંચકલ સંધિ) અને બાકીની છ સંધિ સાત માત્રાની (સપ્તકલ સંધિ) છે. ગઝલના છંદોમાં લગાલગા અને લલગાગા જેવી છ માત્રાની સંધિનો (ષટ્કલ સંધિ) પણ પ્રયોગ થાય છે તો પછી એને મૂળ સંધિમાં સ્થાન ન આપતાં ઝિહાફની પ્રક્રિયાથી પ્રાપ્ત કરવાનું પ્રયોજન શું હોય શકે એ સમજવું મુશ્કેલ છે.</p>	૧	મુતકારિબ	ફૂલિલુન	લગાગા	૨	મુતદારિક	ફાઇલુન	ગાલગા	૩	હઝજ	મફાઈલુન	લગાગાગા	૪	રમલ	ફાઇલાતુન	ગાલગાગા	૫	રજઝ	મુસ્તફઇલુન	ગાગાલગા	૬	કામિલ	મુતફાઇલુન	લલગાલગા	૭	વાફિર	મફાઇલતુન	લગાલલગા	૮	મુક્તઝિબ	મફૂલાત	ગાગાગાલ
૧	મુતકારિબ	ફૂલિલુન	લગાગા																														
૨	મુતદારિક	ફાઇલુન	ગાલગા																														
૩	હઝજ	મફાઈલુન	લગાગાગા																														
૪	રમલ	ફાઇલાતુન	ગાલગાગા																														
૫	રજઝ	મુસ્તફઇલુન	ગાગાલગા																														
૬	કામિલ	મુતફાઇલુન	લલગાલગા																														
૭	વાફિર	મફાઇલતુન	લગાલલગા																														
૮	મુક્તઝિબ	મફૂલાત	ગાગાગાલ																														
(૨)	<p>લગાલગા સંધિ ઝિહાફની પ્રક્રિયાથી પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. લગાગાગા (હઝજ) અને ગાગાલગા (રજઝ) એ બે મૂળ સંધિમાંથી ઝિહાફની પ્રક્રિયા દ્વારા (મૂળ સંધિને ખંડિત કરીને) લગાલગા સંધિ પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. આ બંને સંધિમાંથી કઈ સંધિના ખંડિત સ્વરૂપને આધાર માનવો એ સમજવું મુશ્કેલ છે. જે રીતે ગણિતમાં એક પ્રશ્નનો ઉકેલ એકથી વધુ રીતે મેળવી શકાય એ જ રીતે લગાલગા સંધિ પણ એકથી વધુ રીતે મેળવી શકાય એમ માની લઈએ તો પણ લગાલગા સંધિ ઝિહાફની પ્રક્રિયા દ્વારા પ્રાપ્ત કરવાને બદલે એનો મૂળ સંધિમાં સમાવેશ કેમ ન કર્યો એ મુખ્ય પ્રશ્ન છે.</p>																																

(3)	<p>અરુઝમાં કુલ ૧૯ અખંડિત મૂળભૂત છંદોનો સ્વીકાર કરવામાં આવ્યો છે અને એને ઝિહાફની પ્રક્રિયા દ્વારા ખંડિત કરીને બીજા ઘણાં છંદો પ્રાપ્ત કરવામાં આવે છે. આ ૧૯ છંદોમાં એક છંદ છે મદીદ છંદ કે જેની સંધિ અરુઝમાં 'ગાલગાગા ગાલગા ગાલગાગા ગાલગા' દર્શાવવામાં આવી છે અને આ છંદને ગાલગાગા (રમલ) અને ગાલગા (મુતદારિક) એ બે સંધિનું મિશ્ર અખંડિત સ્વરૂપ ગણવામાં આવ્યું છે. હવે બીજો એક છંદ 'લલગાલ ગાલગાગા લલગાલ ગાલગાગા' જોઈએ કે જેને રમલ છંદના (ગાલગાગા) ખંડિત ગણોના યોગથી રચાયેલો દર્શાવવામાં આવ્યો છે. હવે આ છંદની સંધિ અલગ રીતે દર્શાવી જોઈએ 'લલગાલગા લગાગા લલગાલગા લગાગા'. આ રીતે જોવા જઈએ તો આ છંદ લલગાલગા (કામિલ) અને લગાગા (મુતકારિબ) સંધિનું મિશ્ર અખંડિત સ્વરૂપ છે, તો પછી આ છંદને ૨૦ માં મૂળભૂત અખંડિત છંદ તરીકે સ્વીકારવાને બદલે રમલ છંદના ખંડિત ગણોથી પ્રાપ્ત થયેલો દર્શાવવાનું પ્રયોજન શું હોય શકે એ સમજવું મુશ્કેલ છે.</p>
-----	---

અરુઝની બીજી એક મર્યાદા એ ગણવામાં આવે છે કે અરુઝમાં છંદોના નામ છંદ કરતાં પણ ખૂબ લાંબા હોય છે, પરંતુ એ લાંબા નામ પરથી છંદ-રચના જાણી શકાય છે એ જ અરુઝની વિશેષતા છે. ઉપરોક્ત ચર્ચાનો હેતુ અરુઝની નિંદા કરવાનો નથી. અરુઝની નિંદા કરવાથી મારું કાર્ય અરુઝ કરતાં ચઢિયાતું સાબિત ન જ થઈ શકે. ખરું કહું તો અરુઝને કારણે જ હું આ કાર્ય કરી શક્યો છું.

ઉપરોક્ત મર્યાદાઓને નિવારવા અને ગઝલના છંદશાસ્ત્રને ગુજરાતી-હિન્દી જેવી ભાષાને અનુરૂપ બનાવવા પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિનો પ્રયોગ કરીને મારા હિન્દી પુસ્તક 'ગઝલધારા'માં (વર્ષ ૨૦૧૫) ગઝલનું છંદશાસ્ત્ર રજૂ કર્યું હતું તથા 'ગઝલ કે છંદ ઔર સંગીત કે તાલ કા સમન્વય' હેઠળ ગઝલનું તાલશાસ્ત્ર પણ રજૂ કર્યું હતું. ગઝલનું તાલશાસ્ત્ર પ્રસ્તુત કરવાનો કદાચ આ સૌપ્રથમ પ્રયાસ હશે. 'ગઝલધારા'માં મોટે ભાગના ગઝલના છંદોની સંધિ અરુઝમાં દર્શાવેલ સંધિ મુજબ જ રહી છે તથા જે છંદની સંધિ અરુઝ કરતાં અલગ છે તે સમજવામાં અરુઝ કરતાં વધુ સરળ છે. આ ચર્ચા દરમિયાન હું એ પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ જ ગઝલના છંદોનું માર્ગદર્શન આપીશ તથા લઘુ-ગુરુ અક્ષરોમાં લેવાતી છૂટ વિશે પણ ચર્ચા કરતો જઈશ.

ઉપલબ્ધ સર્જનોનું અવલોકન કરી નિયમો તારવીને શાસ્ત્રની રચના થાય છે અને ત્યારબાદ એ શાસ્ત્રના આધારે નવા સર્જનો થાય છે. ગેરફિલ્મી અને ફિલ્મી ગઝલ ઉપરાંત ફિલ્મી ગીતોમાં પણ ગઝલના છંદોનો ઘણો પ્રયોગ થયો છે. ‘ગઝલધારા’ પુસ્તકની રચના કરતી વખતે ૨૦૦૦ થી વધુ ફિલ્મી ગીત-ગઝલનો અભ્યાસ કરતાં આખા ગીત-ગઝલમાં ગઝલના કોઈ એક જ છંદનો પ્રયોગ થયો હોય એવાં ૫૦૦ થી વધુ ગીત-ગઝલ મળ્યા હતાં. આ ઉપરાંત ૫૦૦ થી વધુ ગેરફિલ્મી ગઝલોનો પણ અભ્યાસ કર્યો હતો. આ અભ્યાસ દરમિયાન ગઝલના ૪૦ થી વધુ છંદો પ્રાપ્ત થયા હતા જે પૈકી ગઝલના ૩૦ છંદોને ‘ગઝલધારા’ પુસ્તકમાં આવરી લીધા હતા. મારા અભ્યાસની ૯૫% થી વધુ રચનાઓ એ ૩૦ છંદોમાં જ હતી.

આ ઉપરાંત હાલમાં ‘શૂન્ય’ પાલનપુરી, ‘મરીઝ’, ‘ગની’ દહીંવાળા અને અમૃત ‘ઘાયલ’ના સમગ્ર સંગ્રહ અનુક્રમે ‘શૂન્યની સૃષ્ટિ’, ‘સમગ્ર મરીઝ’, ‘હોય ના વ્યક્તિ ને એનું નામ બોલાયા કરે’ અને ‘આઠો જામ ખુમારી’નો અભ્યાસ કર્યો છે. આ ચારેય સંગ્રહની ગઝલ અને નઝમના છંદોનો અભ્યાસ કર્યો છે જ્યારે મુક્તકો અને છૂટા શેરોને છોડી દીધા છે. મારા આટલા અભ્યાસ દરમિયાન ગઝલના ૬૦ થી વધુ છંદ પ્રાપ્ત થયા હતા જે પૈકી ૯૦% થી વધુ રચનાઓમાં ‘ગઝલધારા’ પુસ્તકમાં દર્શાવેલ ૩૦ છંદો પૈકી ૨૮ છંદોનો જ પ્રયોગ જોવા મળે છે અને બાકીના છંદો પૈકી ઘણાં છંદો તો આ ૩૦ છંદો પૈકીના કોઈ એક છંદનું અડધું, દોઢું કે બમણું સ્વરૂપ જ છે.

છંદશાસ્ત્ર વિશે જે ચર્ચા કરીશું એમાં આ અભ્યાસમાંથી પ્રાપ્ત કરેલું જ્ઞાન આપ સૌને વહેંચવાનો ઉપક્રમ છે.

પદ્યભાર આધારિત પદ્ધતિ મુજબ ગઝલના છંદોને બે રીતે સમજી શકાય, પદ્યભારના સ્થાનથી સંધિ છૂટી પાડીને અને છંદમાં પ્રયુક્ત સંધિના પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરને નિશાની કરીને. પદ્યભારના સ્થાનથી સંધિ છૂટી પાડીને છંદનું નિરૂપણ કરવાથી મોટે ભાગના છંદોનું સ્વરૂપ વિકૃત થઈ જાય છે અને કેટલાંક છંદોનું નિરૂપણ અશક્ય થઈ જાય છે. લગાગા સંધિમાં પદ્યભાર સંધિના પહેલા ગુરુઅક્ષર પર સ્થિત છે. ‘લગાગા લગાગા લગાગા લગાગા’ છંદને પદ્યભારના સ્થાનથી સંધિ છૂટી પાડીને ‘લ ગાગાલ ગાગાલ ગાગાલ ગાગા’ સ્વરૂપે દર્શાવવાથી છંદનું સ્વરૂપ વિકૃત થઈ જાય છે પરંતુ પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરની ઊપર ટપકું કરીને ‘લગાંગા લગાંગા લગાંગા લગાંગા’ સ્વરૂપે દર્શાવવાથી છંદમાં લગાંગા સંધિના ચાર આવર્તનો પ્રયુક્ત થયા છે એ સરળતાથી સમજી શકાય છે. હું છંદમાં પ્રયુક્ત સંધિના પદ્યભારવાળા ગુરુઅક્ષરને નિશાની કરીને દર્શાવવાની જ પદ્ધતિ અપનાવીને ગઝલના છંદોની રચનાને સમજાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.

‘ગઝલઘારા’ પુસ્તક, મારાં લેખ વગેરે મારી Website : www.udayshahghazal.com પરથી
વિના મુલ્યે Download કરી શકાશે.

Uday Shah
(Singer – Music Composer – Poet)
Dadatattu (Sai) Street
Navsari – 396445
Gujarat – India
Phone : (R) +912637255511 (M) +919428882632
Website : www.udayshahghazal.com